

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-62-103>

УДК 658.15

ОФШОРНІ ЮРИСДИКЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ МІНІМІЗАЦІЇ ПОДАТКОВОГО НАВАНТАЖЕННЯ

OFFSHORE JURISDICTIONS AS A TOOL FOR MINIMIZING THE TAX BURDEN

Панфілов Максим Станіславович

студент,

Одеський національний економічний університет

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0512-0138>

Артюх Оксана Валентинівна

доктор економічних наук,

Одеський національний економічний університет

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8845-8002>

Муренко Тетяна Олександрівна

кандидат економічних наук, доцент,

Одеський національний економічний університет

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4152-501X>

Panfilov Maksym, Artyukh Oksana, Murenko Tatyana

Odesa National University of Economics

У статті розглядаються офшорні юрисдикції як ефективний інструмент мінімізації податкового навантаження. Аналізує, як використання офшорних зон допомагає компаніям зменшувати податкові витрати, захищати активи, уникати бюрократії та керувати ризиками. Проте наголошується на негативних наслідках офшоризму, таких як зменшення податкових надходжень до бюджету, стимулювання економічних дисбалансів, зростання корупції та шкоди навколишньому середовищу. Дослідження показує, що незважаючи на економічні вигоди для окремих суб'єктів, масове використання офшорних схем може призвести до значних фінансових втрат для держави та погіршення економічного клімату. Зроблено висновок про необхідність регулювання офшорної діяльності з метою зменшення її негативного впливу на економіку.

Ключові слова: офшорні юрисдикції, податковий тягар, тіньова економіка, прямі іноземні інвестиції.

The article examines offshore jurisdictions as an effective tool for minimizing the tax burden and reducing business costs. The authors analyze the ways in which offshore zones allow companies to reduce tax costs, protect assets, avoid red tape and effectively manage risks. Offshore jurisdictions have been found to contribute to global financial integration by providing opportunities for the easy movement of capital and the protection of confidential information about asset owners. However, attention is also paid to the negative consequences of mass offshoring, such as the reduction of tax revenues to state budgets, the stimulation of economic imbalances, the growth of corruption and damage to the environment. Special attention is paid to the influence of offshore schemes on the national economy of Ukraine, where these processes have a significant negative effect. The study shows that although offshoring can bring economic benefits to individual entities, it can also lead to significant financial losses for the state, a worsening of the economic climate, and a decrease in social welfare. The conclusion emphasizes the need for strict control and regulation of offshore activity at the international level to mitigate its negative impact on the economy, as well as the importance of international cooperation in combating illegal financial transactions. It is emphasized that effective regulation and transparency in offshore zones are key to ensuring economic stability and sustainable development. In addition, the article delves into the historical development of offshore jurisdictions, tracing their evolution and the various factors that have contributed to their current status as tax havens. Through case studies, the authors illustrate the practical implications of offshoring practices, showing both potential advantages and disadvantages for various economies. This detailed analysis helps to understand the complex dynamics between offshore jurisdictions and global economic systems. The study also discusses the ethical considerations and public perception of the use of offshore jurisdictions, emphasizing the need for a balanced approach that considers both economic efficiency and social responsibility. The conclusion calls for a concerted effort among countries to create a fairer and more

transparent global financial system where offshore jurisdictions are regulated to prevent abuse while allowing legitimate business transactions. Ultimately, the article aims to provide a comprehensive understanding of the role and impact of offshore jurisdictions in today's economic landscape, offering insights into possible policy measures that can address the challenges posed by these entities.

Key words: offshore jurisdictions, tax burden, shadow economy, foreign direct investment.

Постановка проблеми. Для компаній важливо платити якомога менше податків, щоб вони могли заробляти більше грошей. Компанії в Україні постійно шукають способи заощадити гроші та знизити собівартість виробництва. Це тому, що вони хочуть захистити своє майно та гроші від того, щоб їх забрав уряд. Уряд вимагає від громадян і підприємств платити податки. Підприємства намагаються уникнути сплати надто високих податків, тому що їм важко заробляти гроші. В Україні податки вищі, ніж у деяких інших країнах, що ускладнює розвиток та успіх бізнесу.

Аналіз останніх досліджень. У сучасному глобальному світі гроші можуть легко переміщатися між різними країнами. Деякі країни пропонують спеціальні податкові пільги для залучення іноземних компаній, що допомагає їм заробляти великі гроші. Ці країни часто не є великими фінансовими центрами, але вони все одно приваблюють інвесторів через гарну погоду та можливості для міжнародної торгівлі. Великі компанії також використовують ці країни для економії грошей на податках.

Таким чином, банки, страхові компанії, інвестиційні компанії та реєстраційні агентства були створені в інших країнах, щоб стати частиною світового фінансового ринку. Офшоринг – це спосіб ведення бізнесу, який допомагає знизити податки та підвищити вартість компанії. Це допомагає компанії швидко розвиватися та добре конкурувати з іншими, тому важливо вивчати та досліджувати нові способи ведення бізнесу.

Формулювання цілей статті. Ми намагаємося зрозуміти, як офшори допомагають людям платити менше податків і як вони впливають на бізнес та економіку країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різних країнах, таких як Туреччина та Філіппіни, є місця, які називаються офшорними юрисдикціями, де компанії можуть використовувати спеціальні правила, щоб платити менше податків і заробляти більше грошей. У цих місцях є банки, страхові компанії та інші підприємства, які допомагають компаніям у цьому. Використання офшорних юрисдикцій – це новий спосіб для компаній заощадити гроші на податках і отримати більше прибутку.

Це робить їх більш конкурентоспроможними та успішними.

Мета цього дослідження – зрозуміти, як працюють офшорні юрисдикції та як вони впливають на бізнес та економіку. Деякі дослідники вивчають, як працює офшорна фінансова діяльність і як вона впливає на економіку різних країн. Вони дивляться на вплив як вдома, так і за кордоном. Деякі вчені, як-от І. Комар, В. Франчук та ін., досліджують роль офшорних юрисдикцій у приховуванні грошей та сприянні міжнародній злочинності. Вчені виявили, що коли гроші переміщуються в офшори, щоб уникнути сплати податків або приховати незаконні доходи, це може спричинити фінансові проблеми для країн. Це може призвести до того, що з країни буде виведено багато грошей, що завдасть шкоди економіці та спростить злочинцям працювати за кордоном. Одне дослідження в Україні показало, що така діяльність може ускладнити збір податків для уряду та може підтримувати незаконну діяльність.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для українських власників бізнесу офшорні юрисдикції корисні для збереження своїх грошей шляхом зниження податків, іноді з незаконних причин. Офшорні зони – це місця, де компанії можуть уникнути сплати податків на доходи, отримані за межами країни, у якій вони зареєстровані, якщо вони не ведуть там бізнес. Офшорні юрисдикції є важливими місцями, де гроші переміщуються по всьому світу. Деякі експерти стверджують, що через них проходить більше половини світових грошових і фінансових операцій. Дослідження 2022 року показало, що щонайменше 11,3 трильйона доларів зберігаються на офшорних рахунках. Важко визначити, скільки з цих грошей отримано від незаконної діяльності, як-от ухилення від сплати податків, а скільки – з легальних джерел, про які повідомляє влада. Офшорні зони вперше з'явилися в Швейцарії на початку 20 століття, де закони захищали конфіденційність інформації про банківські рахунки. Ці зони часто є незалежними державами, де бізнес може працювати вільно. Кожна країна вирішує, які інші країни вважаються офшорними юрисдикціями [8].

В Україні склали список країн, де люди можуть ховати гроші, щоб не платити податки. Цей список був створений у 2011 році та оновлений у 2020 році урядом. Деякі великі організації, такі як OECD і FATF, ведуть списки місць, де люди можуть зберігати свої гроші без відома уряду. Це так звані офшорні зони. Люди використовують ці зони, щоб уникнути сплати податків і зберегти свої гроші. Кількість офшорних компаній зростає через такі фактори, як бажання приховати гроші, заощадити на податках і зменшити правила. Однією з основних причин, чому люди використовують офшорні зони, є сплата менших податків. В Україні у 2015–2019 роках бізнес повинен був платити близько 25–27% прибутку як податки.

Це говорить про те, скільки грошей люди та підприємства повинні платити податків у різних країнах. У деяких країнах, наприклад у Японії та США, податкове навантаження високе, а в Україні – нижче. Проте, хоча податки в Україні можуть здаватися нижчими, фактичне навантаження на платників податків є вищим, оскільки держава не надає стільки послуг в обмін на сплачені податки. Це може ускладнити успіх бізнесу в Україні. Люди та підприємства намагаються знайти способи платити менше податків, як легально, так і нелегально [3].

Законні способи включають пошук способів зменшення суми податкової заборгованості, тоді як незаконні шляхи включають прихову-

вання доходів або використання офшорних рахунків, щоб уникнути податків. Компанії використовують офшорні схеми, щоб платити менше податків і заробляти більше грошей, але це може завдати шкоди економіці країни. Існує багато способів уникнути сплати податків, що може призвести до зменшення грошей для уряду та спричинити такі проблеми, як зниження вартості грошей країни, виведення грошей із країни та зростання корупції. Це може призвести до зменшення грошей на важливі державні послуги. В Україні офшорні зони використовувалися для приховування незаконних грошей і виведення грошей з країни, а Кіпр був популярним вибором до вступу в Європейський Союз. Офшорні рахунки також використовуються, щоб приховати гроші та уникнути сплати податків. За даними Мінекономрозвитку, у 2022 році близько 31% економіки України працювало в тіні, що трохи менше, ніж у попередньому році.

Тенденція тіньової економіки в Україні зберігається з 2010 по 2022 рік. Експертна платформа «CASE Україна» виявила, що за останні три роки кількість коштів, які надходять на офшорні рахунки з України, скоротилася вдвічі. Це означає, що країна втрачає менше грошей через незаконну діяльність, наприклад відмивання грошей. Це зниження сталося не через зміни податкових ставок, а через те, що країни, де розташовані ці офшорні рахунки, почали застосовувати

Таблиця 1

Показники податкового навантаження на підприємства України 2018–2022 рр. [5; 10]

Показники	Роки					Відносне відхилення 2022 р. від 2018 р.
	2018	2019	2020	2021	2022	
ВВП млрд дгрн	1979,5	2383,2	2982,9	3558,7	3946,6	99,37
Податкові надходження до Зведеного бюджету України, млрд грн	507	651	828	987	1003	97,83
Податок на доходи фізичних осіб, млрд грн	178	236	314	375	348	95,5
Податок на прибуток підприємств, млрд грн	100	138	186	230	256	156
Акцизний податок, млрд грн	63	90	121	133	130	106,35
Рентна плата, млрд грн	46	47	51	50	56	21,74
Інші податкові надходження, млрд грн	81	80	83	93	105	29,63
Рівень податкового навантаження, %	25,53	27,33	27,76	273,73	25,41	-047

більш суворі правила, особливо щодо виявлення справжніх власників грошей [10].

У 2021 році спостерігалось зменшення обсягів прихованої або незаконної економічної діяльності порівняно з 2020 роком. Це зменшення було найбільш помітним у таких секторах, як нерухомість, транспорт, виробництво, видобуток корисних копалин та роздрібна торгівля. Будівельний сектор залишився таким же. Разом з тим спостерігалось зростання незаконної діяльності у сфері фінансів і страхування.

Деякі українські підприємства намагаються уникнути сплати податків, використовуючи такі хитрощі, як удавання, що продають менше продукції, або використання офшорних рахунків. Особливо часто це спостерігається в сільському господарстві. Це призвело до втрати країни на мільярди доларів, що становить близько 2% від загальної економіки. Важливо врахувати ще одну причину популярності офшорів – вони створюють хороші умови для заробітку грошей через інвестиції та розвиток бізнесу. Частина грошей, вивезених з країни, пізніше повертається у вигляді іноземних інвестицій. Це називається інвестицією «туди й назад», що означає гроші, які залишають країну, а потім повертаються [13]. Цей термін також використовується в техніці для опису часу, необхідного для проходження сигналу з одного місця в інше. В Україні у 2022 році прямі іноземні інвестиції становили \$2024,0 млн, а зворотні інвестиції – \$1046 млн. У 2021 році

він становив \$1870,0 млн і \$485 млн, а в 2020 році – \$2331,0 млн і \$270 млн.

Щоб люди не ховали свої гроші за кордоном, щоб уникнути сплати податків, важливо придумати способи запобігти цьому. Це включає уважне спостереження за тим, як компанії встановлюють ціни на свою продукцію, переконання, що вони звітують про свої реальні прибутки, і дотримання законів про податки [7]. Нам також потрібно переконатися, що компанії не брешуть про те, скільки вони заробляють, щоб уникнути сплати податків, і ми повинні розправитися з компаніями, які використовують іноземні компанії, щоб приховати свої прибутки. Важливо знаходити та закривати компанії, зареєстровані в інших країнах, щоб не платити податки.

Висновок. Оскільки компанії люблять використовувати місця за межами України, щоб платити менше податків, це завдає шкоди економіці країни, забираючи гроші, які можна було б використати на такі аспекти, як школи та лікарні. Це також сприяє зростанню нелегального бізнесу. Ми повинні працювати разом як країни, щоб зупинити бізнес від діяльності в офшорних зонах, яка заборонена міжнародними або національними законами. Це важливо через глобалізацію та правила, які діють щодо офшорної діяльності.

Перспективи подальших досліджень. Ми шукаємо способи заборонити людям використовувати офшори, щоб уникнути сплати податків і вивести свої гроші з країни.

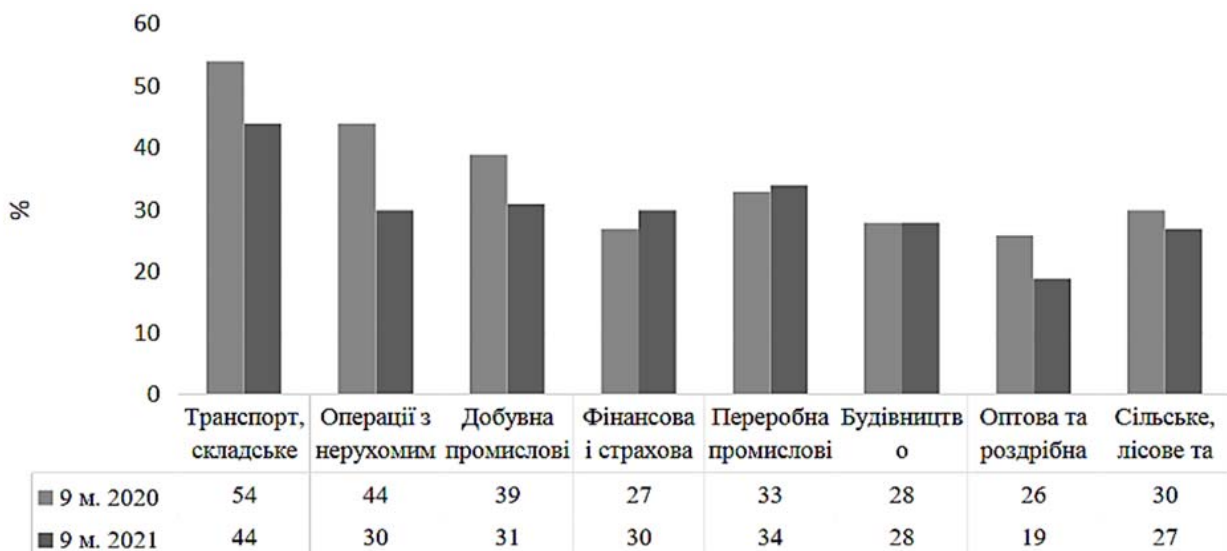

Рис. 1. Рівень тіньової економіки за видами економічної діяльності, % від обсягу офіційного ВДВ відповідного ВЕД [15]

Таблиця 2

Переваги та загрози використання офшорних юрисдикцій для бізнесу та економіки [17]

Переваги та загрози використання офшорних юрисдикцій для бізнесу	
Переваги	Загрози
Низьке податкове навантаження та спрощена система звітності	Посилена увага фіскальних і правоохоронних органів до зареєстрованих у офшорах підприємств
Спрощений доступ до міжнародних фінансових ринків	Державні обмеження на придбання активів нерезидентами, необхідність отримання ліцензій для діяльності тощо
Захищеність майнових та інших прав, міжнародна правова захищеність від корупції і рейдерства, судовий захист відповідно до положень міжнародного права	Державні бар'єри щодо діяльності у сфері забезпечення національної безпеки та військово-промислового комплексу
Конфіденційність інформації стосовно власників бізнесу та обсягів фінансово-економічної діяльності, а також захист такої інформації	Погіршення ділової репутації через використання офшору, необхідність доводити, що капітал, яким володіє компанія, не набутий злочинним шляхом
Переваги та загрози використання офшорних юрисдикцій для економіки держави	
Переваги	Загрози
Наявність гнучких і дієвих механізмів реінвестування коштів у національну економіку завдяки доступу до світової фінансової системи	Зменшення податкових надходжень і доходів бюджету
Можливість уникнення правових колізій і захист бізнес-структур відповідно до положень міжнародного права	Відтік капіталу за кордон
	Виведення незаконно отриманих коштів та їх легалізація
	Тінізація економіки

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Комар І. С. Види офшорних зон та їх вплив на організацію бухгалтерського обліку. *Ефективна економіка*. 2020. № 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3111>
2. Франчук В. І., Пришла А. С. Основні наукові підходи до визначення поняття «офшорні зони». *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна*. 2020. № 1. С. 229–237.
3. Ермоленко В. Офшори у світі: 7 ключів для розуміння. *Hromadske*. 2020. URL: <https://hromadske.ua/posts/ofshory-u-sviti-7-kliuchiv-dlia-rozuminnia>
4. Гурова Т. А., Єфременко А. В. Офшорні зони як спосіб збереження капіталу в нестабільній економічній ситуації. 2019. URL: http://www.rusnauka.com/35_OINBG_2021/Economics/2_120892.doc.htm
5. Луцишин З., Южаніна Н., Фролова Т., Мазур М., Перебийніс Д. Сучасна офшоризація бізнесу у контексті національної фіскальної безпеки. *Міжнародна економічна політика*. 2020. № 1. С. 70–112. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Мер_2020_1_6
6. Леган І. М., Супрунова І. В. Офшорні юрисдикції як інструмент тінізації економіки та транснаціональної злочинності. *Право та державне управління*. 2021. № 2. С. 133–139.
7. Чеберяко О. В. Сутність офшорної фінансової діяльності та її вплив на економіку України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2020. Вип. 118 (2). С. 46–59. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2020_118\(2\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2020_118(2)_7)
8. Офіційний сайт International Consortium of Investigative Journalists. Offshore havens and hidden riches of world leaders and billionaires exposed in unprecedented leak. 2021. URL: <https://www.icij.org/investigations/pandora-papers/global-investigation-tax-havens-offshore/#:~:text=At%20least%20%2411.3%20trillion%20is,for%20Economic%20Cooperation%20and%20Development>
9. Офіційний сайт Company Express. Офшори. Питання, які часто задають (FAQ). 2021. URL: <https://companyexpress.com/ua/%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F/>

10. Ільїн В., Кузьмич С. Оптимізація податкового тягаря підприємств: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Інститут бухгалтерського обліку, контроль та аналіз в умовах глобалізації*. 2020. № 1. С. 29–37.
11. Офіційний сайт PwC Global. Report Paying Taxes 2020 from World Bank Group and PwC. 2020. URL: <https://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/pwc-paying-taxes2020.pdf>
12. Тютюнник І. В., Кобушко Я. В. Інструменти мінімізації податкового навантаження економічними суб'єктами в Україні: порівняльний аналіз та ефекти від застосування. *Економічний аналіз*. 2020. № 28 (4). С. 122–130.
13. Офіційний сайт CASE Україна. Порівняльний аналіз фіскального ефекту від застосування інструментів ухилення/уникнення оподаткування в Україні: 2021. URL: https://case-ukraine.com.ua/content/uploads/2020/09/CASE_Tax-avoidance.pdf
14. Катуршин Б. Лагідна деофшоризація. *Економічна правда*. 2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/12/8/680496/>
15. Офіційний сайт Міністерства економіки України. Тіньова економіка. Аналітична записка. Загальні тенденції у січні-вересні 2021 р. 2021.
16. Гордійчук Д. Тіньовий сектор в Україні сягає 31 % за неповний 2021 рік. *Економічна правда*. 2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/02/10/682262/>
17. Гобела В. В. Офшоризація економіки в конструкті економічної безпеки держави // *Scientific Horizons*. 2020. Vol. 23. № 12. URL: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/11515/1/SH_2020_23_12_109-120.pdf

REFERENCES:

1. Komar I. S. (2020) Vydy ofshornykh zon ta yikh vplyv na orhanizatsiiu bukhhalterskoho obliku [Types of offshore zones and their impact on the organization of accounting]. *Efektivna ekonomika – Effective Economics*, no. 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3111>
2. Franchuk V. I., Pryshla A. S. (2020) Osnovni naukovi pidkhody do vyznachennia poniattia "ofshorni zony" [Basic scientific approaches to the definition of the concept "offshore zones"]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriya ekonomichna – Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. Economic Series*, no. 1, pp. 229–237.
3. Yermolenko V. (2020) Ofshory u sviti: 7 kliuchiv dlia rozuminnia [Offshore in the world: 7 keys to understanding]. *Hromadske*. URL: <https://hromadske.ua/posts/ofshory-u-sviti-7-kliuchiv-dlia-rozuminnia>
4. Gurova T. A., Yefremenko A. V. (2019) Ofshorni zony yak sposib zberezhenia kapitalu v nestabilnii ekonomichnii sytuatsii [Offshore zones as a way to preserve capital in an unstable economic situation]. URL: http://www.rusnauka.com/35_OINBG_2021/Economics/2_120892.doc.htm
5. Lutsyshyn Z., Yuzhanina N., Frolova T., Mazur M., Perebnyis D. (2020) Suchasna ofshoryzatsiia biznesu u konstrukti natsionalnoi fiskalnoi bezpeky [Modern offshore business in the construct of national fiscal security]. *Mizhnarodna ekonomichna polityka – International Economic Policy*, no. 1, pp. 70–112. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mep_2020_1_6
6. Legan I. M., Suprunova I. V. (2021) Ofshorni yurysdyksii yak instrument tinizatsii ekonomiky ta transnatsionalnoi zlochynnosti [Offshore jurisdictions as an instrument of economic shadowing and transnational crime]. *Pravo ta derzhavne upravlinnia – Law and Public Administration*, no. 2, pp. 133–139.
7. Cheberyako O. V. (2020) Sutnist ofshornoї finansovoї diialnosti ta yї vplyv na ekonomiku Ukrainy [The essence of offshore financial activities and their impact on the economy of Ukraine]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn – Current Issues of International Relations*, vol. 118 (2), pp. 46–59. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2020_118\(2\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2020_118(2)_7)
8. Official site of the International Consortium of Investigative Journalists. (2021) Offshore havens and hidden riches of world leaders and billionaires exposed in unprecedented leak. URL: <https://www.icij.org/investigations/pandora-papers/global-investigation-tax-havens-offshore/#:~:text=At%20least%20%2411.3%20trillion%20is,for%20Economic%20Cooperation%20and%20Development>
9. Official site of Company Express. (2021) Ofshory. Pytannia, yaki chasto zadayut (FAQ) [Offshore. Frequently Asked Questions (FAQ)]. URL: <https://companyexpress.com/ua/%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%8F/>
10. Ilyin V., Kuzmych S. (2020) Optymizatsiia podatkovoho tiaharia pidpriemstv: vitchyzniani ta zarubizhnyi dosvid [Optimization of the tax burden of enterprises: domestic and foreign experience]. *Instytut bukhhalterskoho obliku, kontrol ta analiz v umovakh hlobalizatsii – Institute of Accounting, Control and Analysis in the Context of Globalization*, no. 1, pp. 29–37.

11. Official site of PwC Global. (2020) Report Paying Taxes 2020 from World Bank Group and PwC. URL: <https://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/pwc-paying-taxes2020.pdf>
12. Tyutyunik I. V., Kobushko Ya. V. (2020) Instrumenty minimizatsii podatkovoho navantazhennia ekonomichnymy subiektivamy v Ukraini: porivnialnyi analiz ta efekty vid zastosuvannia [Tools for minimizing the tax burden by economic entities in Ukraine: comparative analysis and effects of application]. *Ekonomichnyi analiz – Economic Analysis*, vol. 28 (4), pp. 122–130.
13. Official site of CASE Ukraine. (2021) Porivnialnyi analiz fiskalnogo efektu vid zastosuvannia instrumentiv ukyliannia/unyknannia opodatkuvannia v Ukraini: 2021 [Comparative analysis of the fiscal effect of using tax avoidance/evasion tools in Ukraine: 2021]. URL: https://case-ukraine.com.ua/content/uploads/2020/09/CASE_Tax-avoidance.pdf
14. Katurshin B. (2021) Lahidna deofshoryzatsiia [Soft de-offshorization]. *Ekonomichna pravda – Economic Truth*. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/12/8/680496/>
15. Official site of the Ministry of Economy of Ukraine. (2021) Tiniova ekonomika. Analitychna zapyska. Zahalni tendentsii u sichni-veresni 2021 r. [Shadow economy. Analytical note. General trends in January–September 2021].
16. Gordiychuk D. (2022) Tinovyi sektor v Ukraini siagaie 31% za nepovnyi 2021 rik [The shadow sector in Ukraine reaches 31% for the incomplete year 2021]. *Ekonomichna pravda – Economic Truth*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/02/10/682262/>
17. Gobela V. V. (2020) Ofshoryzatsiia ekonomiky v konstrukti ekonomichnoi bezpeky derzhavy [Offshore economy in the construct of state economic security]. *Scientific Horizons*, vol. 23, no. 12. URL: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/11515/1/SH_2020_23_12_109-120.pdf